

A visszalépés tilalma

LENKOVICS BARNABÁS¹

A tanulmány egy környezetvédelmi alapelv érvényesítésével, más alapvető értékek védelmére való kiterjesztésének lehetőségeivel foglalkozik. A családot jogi, társadalmi és természeti értéknek is tekinti, ami része az emberi élet természeti alapjának. Az ember személyisége, embersége is alapvető érték, amely a családban formálódik és védelemre szorul. A család mint szeretetközösség növeli a szeretet civilizációs értékét. Ezekről is tilos visszalépni.

Kulcsszavak: életvédelem, családvédelem, szeretetközösség, civilizációs értékek védelme

Non-Derogation Principle

The study is concerned with the implementation of an environmental principle and its possible extension to the protection of other fundamental values. It considers the family as a legal, social and natural value, part of the natural basis of human life. The personality and humanity of the human person is also a fundamental value, which is formed and needs to be protected within the family. The family as a community of love enhances the civilisational value of love. It is also forbidden to retreat from this.

Keywords: non derogation, protection of life, family protection, community of love, civilisational values

1. Korszakot alkotni

Előrebocsátom, hogy írásomat nem egy „rendes” jogtudományi publikációnak szánom, hanem sokkal inkább egy „rendhagyó” gondolkodás illusztrációjának, amit nem csupán lehetségesnek, de egyre bonyolultabb és egyre zavarosabb világunkban kívánatosnak is tartok. Alapvető értékek válságának korát éljük. Értékeink, amelyek mentén eddig az életünket éltük és társadalmi életünket szerveztük, elrelativizálódnak, mert tudatosan relativizálják (erodálják, derogálják) őket vagy jó szándékú, vagy gonosz, ártó szándékú emberek. Az emberi

1 Professor emeritus, SZE DFÁJK; magánjogász, volt ombudsman, volt alkotmánybíró, az AB volt elnöke.

jóakarát vagy rosszakarát eredménye ebben az esetben ugyanaz: *általános érték-válság*. A folyamat olyan, mint a *termőtalaj eróziója*, az életben maradásunk függhet attól, hogy termő (étető) erejét fenntartsuk és megvédjük. Újra kell tehát gondolni egész eddigi értékrendünket, az életünket és a társadalmunkat rendező elveinket. Mely értékeinket kell megmenteni, megvédeni és megőrizni, melyeket kell feladni, és milyen új értékekre kell cserélni őket? Egy ilyen új, eredetileg környezetvédelmi alapelv mentén járom körbe a témát.

Lassan egy emberöltőnyi visszatekintésben tárgyilagosan megállapítható, hogy a magyar Alkotmánybíróság 28/1994. (V. 20.) ABh. számú határozata új korszakot nyitott *az egészséges környezethez való jog* mint harmadik generációs alkotmányos alapjog értelmezése és érvényesítése terén. Az akkor hatályos Alkotmány 18. §-a nagy általánosságban annyit mondott: „A Magyar Köztársaság elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez.” Ebből olvasta, azaz *aktivista* módon értelmezte ki az Alkotmánybíróság a környezet- és természetvédelem máig legfontosabb alapelvét, a *non-derogation principle*-t, azt, hogy az állam a *természetvédelem jogszabályokkal biztosított szintjét nem csökkentheti!* Ez minimum annyit jelent, hogy az állam köteles a természetvédelmi *status quo fenntartására*, illetve annak a *megőrzésére*. De az elv – az ismert *a contrario* joglogikai következtetéssel – azt is jelenti, hogy az eddig elért védettségi szintet az állam *(csak) növelheti és erősítheti*. Az Alkotmánybíróság határozatában az elv további lényeges elemeit is kifejtette. Az egészséges környezethez való jog érvényesítéséhez az állam köteles sajátos *intézményeket* kialakítani és működtetni (például szakhatósági rendszert, nemzeti parkokat, természetvédelmi őrséget, génbankot stb.). Ezt nevezzük az adott jog *intézményes védelmének*. Ami pedig az egészséges környezethez való jog védelmének lényegi tartalmát illeti, az nem más, mint *az élet természeti alapjainak védelme*. Ez természetszerűleg kiterjed *az emberi életre mint értékre is*, amibe pedig beletartozik *a jövő generációk életfeltételeinek biztosítása is*. Mint harmadik generációs alapjog: *államcél és feladat*, azaz kötelesség is egyben. Ez többet jelent, mint az addig szokásos „elismeri”, „oltalmazza”, „támogatja”, „tisztelőben tartja” stb. enyhébb formulák. Aktív, cselekvő, tevőleges kötelezettség, amelynek az intézményes védelmi oldala a meghatározó. Az új, szigorúbb állami kötelezettség és felelősség onnan ered, hogy az egészséges környezethez való jog legszorosabb kapcsolata az élethez való joggal áll fenn, amelynél pedig nincs nagyobb érték, amit az állam feltétel nélkül és minden körülmények között védeni köteles. Az emberi élet természeti alapjának fenntartására vonatkozó állami kötelezettség ezért a 18. § nélkül, az 54. § (1) bekezdéséből is levezethető lett volna: „A Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelyektől senkit nem lehet önkényesen megfosztani.” Az élethez és a méltósághoz való jog együttesen értelmezendő, a méltóság előfeltétele az élet, az élet veszélyeztetése a méltóságot is veszélyezteti. Ebből adódik az én joglogikai következtetésem: az élő természet károsítása, sőt már a veszélyeztetése is sérti az emberi méltósághoz való jogot, vagy más megfogalmazásban, nem méltó az emberhez mint tudattal és lélekkel rendelkező élőlényhez, az élővilág szerves részéhez! Akkor sem,

sőt pláne akkor nem, ha az élővilág urának – legújabbán a teremtőjének² – képzeletét magát. A felfuvalkodottság, az önteltség, a magamutogató birtoklás, a fitogtató gazdagság, az uralomvágy, ezek mind gyarló emberi bűnök, nem emberi erények. Nem gazdagítják az ember emberségét, emberi méltóságát, hanem az élet természeti alapjaival együtt veszélyeztetik azt.

Az egészséges környezethez való jog további sajátossága abban áll – érvel az alkotmánybírósági határozat indoklása –, hogy annak alanya valójában az „emberiség” és a „természet” lehetne. Ide vezethető vissza, hogy egyes környezetvédő, természetvédő, állatvédő stb. mozgalmak, sőt tudományos publikációk is szorgalmazzák, hogy kapjanak „jogokat” a veszélyeztetett növény- és állatfajok, azok egyedei, természetes élőhelyei, a különleges természeti képződmények (erdők, mocsarak, barlangok, hegyek stb.). Mások a még meg sem született *jövő generációk jogairól* beszélnek. Ezek, ha nem is lehetnek jogalanyok, *törvényes képviselőjük* lehet, aki érdekeik védelmében – valójában az ember, tehát a ma élő generációk életének és egészségének a védelmében is – felléphet. Sajátosság az is, hogy a környezeti, természeti javak igen nagy része *véges* jószág, károsodása, pusztulása *visszafordíthatatlan*. Ebből adódik védelmük terén egyrészt a fokozott szigor, másrészt az, hogy védelmükre kevésbé alkalmas az utólag reagáló kártérítési felelősség, mint a *preventív* hatósági intézkedések. Ezért is egyik környezetvédelmi alapelv a *megelőzés elve*, amely helyett nem lehet visszalépni a *fizessen a károkozó* elvére (a két elv együttesen, egymást kiegészítve érvényesíthető). Hasonlóan viszonylagos az állam szabadsága más jogi eszközök alkalmazása, illetve az intézményes védelem kiépítése és működtetése (szakhatóságok létrehozása, átszervezése vagy megszüntetése; hatáskörök és illetékességek megállapítása, módosítása stb.) terén. A környezeti állapot romlása, annak korlátozása, veszélyeztetése ezek körében sem engedhető meg. Az egyszer elért, kiépült védelmi szinttől visszalépés csak nagyon kivételes esetben képzelhető el, amikor más alanyi alapjog korlátozásának is helye lenne. Egy alanyi alapjog korlátozása egy másik alanyi alapjog érvényesülése érdekében csak akkor engedhető meg, ha az *szükséges és arányos*, azaz ha kényszerítő oka van, és az így okozott hátrány kisebb, mint az elért előny. Ez az *összemérés* gyakran rendkívül nehéz, hiszen gazdasági, beruházási, területfejlesztési, munkahelyteremtési, szociális stb. érdekek csapnak össze a környezet védelmével, de nem lehetetlen, vagy ha annak tűnik is, elkerülhetetlen. A *non-derogation principle* ereje olykor-olykor a *szerzett jogok* védelmének elvét, a *bizalom védelmét* is áttörhette, felülírhatta. Az alapelv erejét tovább növelte, pontosította néhány későbbi alkotmánybírósági határozat. A 27/1995. (V. 15.) ABh. például kimondta, hogy „[a]z építetető gazdasági érdeke nem elegendő a védettségi szint csökkentéséhez”. Egy környezetvédelmi tilalom alól egyedi hatósági felmentés nem adható azon az alapon, hogy a környezetbarát megoldás „túl drága” volna az építetető számára. *Alkotmányos követelmény* lett a területrendezés körében, hogy egyfelől a környezetvédelmi célokat, másfelől a fejlesztési célokat a döntéshozatal során azonos súllyal mérlegeljék.

2 Yuval Noah Harari: *Homo Deus. A holnap rövid története*. Budapest, Animus, 2020b. 65.

A 14/1998. (V. 8.) ABh. is azt hangsúlyozta, hogy „az ágazati koncepciók nem élveznek elsőbbséget a környezetvédelmi érdekekkel szemben”. A szocialista iparosítás és az állami tervgazdaság előző, négy évtizedes gyakorlatához, majd a külföldi tőke nyomulásához képest is ez az értékszemlélet óriási fordulatnak tekinthető. Máig ható, korszakos jelentősége volt és van. A *fenntarthatatlan fejlődés* fogalma és a *klímakatasztrófa veszélye* nemcsak visszamenőleg is igazolták a *non-derogation principle* korszakalkotó voltát és szigorát, de súlyát és jelentőségét aktualizálták és fel is értékelték: ma nagyobb szükség van rá, mint tegnap volt, amint látni fogjuk, több okból is.

2. Az elv érvényesítése

Amikor az – egyébként a maga korában és jogi környezetében úttörő jellegű és jelentőségű – 1976. évi II. törvény az emberi környezet védelméről megjelent, mint fiatal tanársegédet magához hivatott Világhy Miklós professzor úr, a tanszékvezetőm, és azt mondta: „Ez itt valami egészen új dolog. Te vagy a Tanszék legfiatalabb tagja, foglalkozz vele te!” Ennek a feladatnak köszönhetően *környezetvédő* lettem, a témával való foglalkozás gyümölcseként pedig egy átfogó tanulmányt írtam a környezetvédelem és a polgári jog határkérdéseiről.³ Később – oly sokakkal együtt – részt vettem a Duna-mozgalomban is, egyik alapítóként (Sólyom Lászlóval és tizenegy további társunkkal) próbálkoztam a Duna Kör országos környezetvédelmi egyesületté szervezésével, akkor még sikertelenül. Ilyen jogi és mozgalmi háttérrel lettem az állampolgári jogok országgyűlési biztosa (ombudsman) 2001-ben, és nagy súlyt fektettem a környezetvédelem ügyére. Már ismertem a *non-derogation principle* alkotmánybíróági határozatot és az elv mellett felhozott jogi és jogon túli érveket. Ombudsmanként ezekre az érvekre hivatkozva álltam ki a *Zengő hegy megvédése* mellett egy katonai légvédelmi radarállomás építésével szemben (OBH 3631/2003. sz. Jelentés). A légvédelmi radarokat szerte a világban, érthető okokból, magas hegyekre telepítették, céljuk pedig a légtérbiztonság, katonai biztonság, létbiztonság – végső fokon az emberi élet védelme. Hasonló logikai lánccal a zengői *bánáti bazsarózsa* védelmének célja is egy fokozottan védett növényfaj *természetes élőhelye* – a biodiverzitás, az élővilág, az élet természeti alapja – az *emberi élet* védelme, ideértve a *jövő generációk* életfeltételeit és választási lehetőségeit is. Magyarországot ráadásul nemzetközi emberi jogi és környezetvédelmi egyezmények egyaránt kötelezték – mindkét jogi úton – az emberi élet védelmére. A döntési dilemmát a *non-derogation* elv útmutatása és követése alapozta meg: „A biztos megállapította, hogy a Zengő hegyre tervezett létesítmény odatelepítésével és üzemeltetésével a természetvédelmi terület jogszabályokban biztosított védettségi szintje csökkenne.” Azóta – a földi és műholdas radartechnológia fejlődésének is köszönhetően – a légtér biztonságát más módon garantálják.

Egy évtizeddel később előadó alkotmánybíróként jegyeztem a 16/2015. (VI. 5.) AB határozatot, amely a *non-derogation* elvre alapozva mondta ki egy még ki nem

3 Lenkovics Barnabás: A környezetszennyező magatartások polgári jogi szankciói. In Asztalos László – Gönczöl Katalin (szerk.): *Felelősség és szankció a jogban*. Budapest, KJK, 1980. 317–339.

hirdetett törvény alaptörvény-ellenességét. Az Országgyűlés 2015. április 28-án fogadta el az állami földvagyon kezelésével összefüggő egyes törvények módosításáról szóló törvényt, ami alapján a nemzeti park-igazgatóságok helyett meghatározott esetekben a Nemzeti Földalap kapott volna vagyonkezelési feladatkört. A köztársasági elnök mint indítványozó és az Alkotmánybíróság szerint is ez a megoldás csökkentette volna a jogszabályokban eddig biztosított védettségi szintet.

„Megállapítható annak a kockázata, hogy a hatékony gazdálkodás szempontja elsődlegessé válik a természetvédelmi szempontok rovására. [...] Az a körülmény, hogy bizonyos, korábban fennálló és egyértelműen beazonosítható, jogszabályok által biztosított hatáskörök a szabályozási környezetből hiányoznak és emiatt egyes feladatok ellátatlanul maradnak, a jogszabályi védelmi szint csökkenését eredményezi, még akkor is, ha emiatt a természeti állapot romlásának *csak* a kockázata merül fel.”

Láthatóan a *non-derogation* elv kiterjesztő értelmezése, azaz szigorítása történt itt is.

A *fenntarthatatlan fejlődés* tényének felismerése és elismerése, valamint a *klímakatasztrófa* közvetlen veszélye és naponta tapasztalt súlyos tünetei az elv további szigorítását és kiterjesztő értelmezését indokolják. Mert miről is van szó valójában? Ami egyfelől nézve a természet és az élővilág fokozott védelme, ugyanaz másfelől az ember természet és élővilág feletti uralmának a korlátozása. A dolgok, így a természeti javak feletti uralom forrása a *tulajdon* és a *birtok* jogintézménye, az abszolút és kizárólagos (mindenkivel szemben érvényesülő) jogi uralom ezek első számú *részjogosítványa*. Mint ilyen, előfeltétele a további részjogosítványoknak, a *használatnak*, a *hasznok szedésének*, a *hasznosításnak* és a *szabad rendelkezésnek*. A természet feletti emberi uralom korlátozása tehát döntően a tulajdon és a birtok korlátozása. Ezzel próbálkozik az ember több száz, de lehet, hogy több ezer év óta, mindeddig átütő siker nélkül. Ellenben az *uralom kiterjesztése* új területekre és azok természeti javaira, majd pedig a dolgok közvetítésével az emberekre (rabszolgákra, jobbágyokra, hűbéresekre, bér munkásokra, humán erőforrásokra és fogyasztókra stb.) sokkal sikeresebbnek bizonyult, éppen a jog mint eszköz segítségével. A tulajdon ma is szent és sérthetetlen, alkotmányos alapjog és emberi jog. De legalább már nem korlátozhatatlan, részben *humanitárius*, *szociális* okokból, részben *természeti* okokból. Utóbbinak az egyik alapvető elve a *non-derogation principle*. Fontos elvek még az *előrelátás és hatásvizsgálat elve*; a *megelőzés elve*; az *akié a haszon, azé a kár elve*; a *fizessen a szennyező elve*; az *intézményes védelem elve* stb. Persze itt sem több elvre, hanem hatékonyabb védelemre van szükség.

3. Az elv kiterjesztése

Ahogy az emberi uralom kiterjedt a dolgok, a természeti javak után más emberekre is, ugyanúgy a védelemnek is ki kell terjednie az élő természet egyedei után az *élő társadalomra* és annak az embert éltető, természetes alkotóelemeire, különösen

a házasságokra és a családokra, azok tagjaira is. Más szóval a *non-derogation* elvet nem csupán a természet, az élet természeti alapja, az élővilág és közvetve az emberi élet védelmére, de természeti gyökerű alapvető társadalmi értékek, egyes alapvető szabadságok és emberi jogok, alkotmányos alapjogok, iránymutató eszmék és jogi alapelvek védelmére is ki kellene terjeszteni. Azokra a mai jogi értékekre, amelyek mentén az emberek az életüket ősidőktől fogva élik, és a társadalmak életét, a közösségi együttélésüket szervezik. Az újnak mondott és a legújabban hirdetett absztrakt eszmék és ideológiák, szabadságfelfogások és jogértelmezések várható hatásait is generációkra előretekintve kellene mérlegelni, veszélyeiket, értékromboló kártételüket megelőzni, illetve elhárítani. Ezek egyike-másika olyan *művi, emberi (akarati) konstrukció*, amelyről gyakorlati, tapasztalati tudásunk még nincs, viszont a mások feletti uralom legújabb eszközeként használhatók. Példaként említem a *politikai korrektség* irracionális követelményét, módszereit és gyakorlatát, mások gondolat-, vélemény- és szólásszabadságának korlátozását és elfojtását, ami tulajdonképpen a *demokratikus diskurzus* és a *kritika elfojtása*. A *pc (politically correct)* a maga merev dogmái mentén uniformizálná a sokpólusú világot, az emberi gondolkodást, egyszínűvé tenné a végtelenül sokszínű emberi személyiséget. Hasonló veszély miatt meg kell állítani a *genderideológia* és az *LMBTQ-mozgalmak* burkoltan erőszakos nyomulását, a kisebbségek látszólag „puha” zsarnokságát a többséggel szemben. A kommunista totális diktatúra évtizedeiből jól ismerjük az ilyen társadalmi jelenségeket. Nem csak az atombomba, a dogmák ereje⁴ is hathat tömegpusztító fegyverként, mély nyomokat, nehezen vagy soha be nem gyógyuló sebeket okozva az emberek tudatában és lelkében. Mint a német emberekében a náciizmus eszméje és gyakorlata, amelynek hatását még ma sem tudják/tudjuk pontosan felmérni, az adekvát gyógymódját megtalálni. A mai agresszív eszmék erőszakgesztusainak mi lesz a következménye ötven, száz vagy kétszáz év múlva? Hasonló kérdés tehető fel a *nyílt társadalom* fondorlatos, csalárd, megtevesztő eszméjével, ami a zárt kommunista totális diktatúrákkal szemben fogalmazódott meg. A kétpólusú világrend kommunista pólusa azóta összeomlott, az eszme azonban él és virul, most az illegális migránsok tömeges betelepítésével és sikertelen integrációjával kapcsolatban, ami a *népességcsere*, sőt a teljes *civilizációcsere* vagy civilizációs *hanyatlás* veszélyét idézi fel. A Nyugat nagy kérdése az is, helyes-e az egyéni szabadságnak az emberi jogi értékhierarchia csúcsára és az Európai Unió tevékenységének középpontjába helyezése, ha az mára *önző individualizmusba torzult*, bomlasztja a házasságot és a családot, közvetve az egész társadalmat is mint szolidaritási közösségeket.

Minden szabadság gyakorlásának korlátja mások szabadságának a sérelme, minden jog értelmezésének és gyakorlásának szabadsága is csak mások jogainak határáig terjed. Bármely alapvető szabadsággal és emberi joggal is tilos visszaélni, tilos a jogszerűség látszatát keltve jogtalanságot elkövetni. Egocentrikus, szubjektív jogértelmezést tilos kisebbségi jognak álcázva a többségre kényszeríteni. Tilos az eltérő többségi

4 Konrad Lorenz: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Sopron, IKVA, 1988. 75–81.

véleményt elfojtani, képviselőit homofóbnak, rasszistának, szegregálónak bélyegezve megfélemlíteni. Egyre nő az emberi jogi szemfényvesztők, mágusok és *varázslók* száma, a *Mariók* pedig egyre megalázottabbnak érzik magukat. Thomas Manntól tudjuk, ennek nem lesz jó vége, ez is egyfajta „fasizmus” előszele, akkor is, ha egy *liberálfasizmusé*. (József Attila 1936-ban *Világosítsd föl* című versében *fasiszta kommunizmust* vizionált, ami be is következett!) Az alapvető szabadságokkal és az emberi jogokkal visszaélők a totális diktatúrákban élt nagypapák unokái, a puha diktatúrákhoz szokott apák gyermekei, akik nem tanultak a múltból, ezért hajlamosak elkövetni ugyanazokat a hibákat, bűnöket. Ők a mai globális uzsorakapitalizmus prófétái, valójában a jól megfizetett ügynökei, hivatásos mozgalmárok és permanens forradalmárok. Ők az új, a természettől és a józan észről elszakadt absztrakt ideológiák *drogdilerei*, a legújabb *tömegkábitó eszmék* terjesztői. Ilyen eszmék hasonlóan gyors ütemben és sokféle variációban születnek, mint a *partidrogok*. Elegendő, ha a saját fegyvereikkel harcolunk ellenük? Leleplezzük, ellehetetlenítsük, lejárássuk, megalázzuk, lealacsonyítsuk, kiközösítsük, virtuális máglyahalálra ítéljük, karaktergyilkolásszuk őket? Nekünk muszáj náluk különbeknek lenni. Ne engedjük lerombolni (*non-derogation*), védjük meg egyenként alapvető értékeinket, szigorú és következetes érveléssel, lépésről lépésre, múltunk időtálló és maradandó, fenntartható értékeinek ismeretében, a jövőbe tekintve, különösen a jövő generációkra tekintettel! Ne engedjük leszedetni az állami iskolák osztálytermeinek faláról sem a tízparancsolatot, sem a keresztet, az áldozatos szeretet szimbólumát! Tapasztalati, biztos tudással harcolhatunk az akarat (akarnok-zsarnoki) értékrevizionistákkal (relativistákkal) szemben. Félelem nélkül, bízva a természeti törvények, a velünk született és tőlünk el nem idegeníthető értékek erejében, a józan észben és az emberi normalitásban.

Védendő és már védett értékeink ma még bőven vannak, számításba venni, „leltározni” sem tudjuk gazdagságunkat. Az értékvédelem jogi eszközei és intézményei is egyre bővülnek. A környezetvédelem, a természetvédelem, az élővilág védelme ezen a téren élenjáró és mintaadó. Vannak műemlékeink, van nemzeti kulturális örökségünk, sőt világörökségünk is. Könyvtáraink, múzeumaink, képtáraink tele vannak kincseinkkel. Van zenénk és irodalmunk, művészetünk és tudományunk. Vannak Nobel-díjasaink és más módon „világra szóló magyarok”. Van hitünk és vannak vallásaink, tele erkölcsi értékekkel, az ember helyes útját szegélyező parancsokkal és tilalmakkal. Van történelmünk és történeti alkotmányunk, Alaptörvényünk és vannak jó törvényeink, amelyek „értékkeretbe” foglalják életünket. Ismerjük az emberi erőnyeket, az arany középutat, lehet emberséges életfilozófiánk. Van miből az emberségünket összerakni, személyiségünket, önmagunkat felépíteni és kiteljesíteni, értékeinket a gyermekeinknek továbbadni. Ezt nevezzük *tradíciónak*, *tradicionális értékeink* átadásának. Azért kell értékeinket minimum megvédeni, de ha lehet, akkor tovább gyarapítani is, hogy legyen mit továbbadni, és azért kellenek gyerekek és jövő generációk, hogy legyen kiknek – életünk folytatóinak – az értékeinket, emberségünket továbbadni.

4. A család mint természeti érték

A házasság és a család válsága következtében a *nyugati, a fejlett, a gazdag, a keresztény* világban előregszik és fogy a népesség, a társadalmi reprodukció nem biztosított. Ha az európai, fehér emberfajt a kihalás veszélye fenyegeti, fokozottan védetté kellene nyilvánítani. Mivel a gyermekvállalás természeti alapja és hagyományos társadalmi kerete egy nő és egy férfi (mint *emberpár; házaspár* és mint *szülőpár*) házasságkötése és családalapítása, ezt kell védeni és támogatni. Az ember férfi és nő mivolta, *férfisége és nőisége* (ami nem azonos a *férfiasság és nőiesség változékony fogalmaival*) az *apaságban és az anyaságban* teljeseedik ki. Ezek is az ember *veleszületett és tőle el nem idegeníthető* alapvető jogai, emberségének és méltóságának összetevői. A *non-derogation principle* alapján a férfi és nő házasságának és családjának eddig elért jogszabályi védettségi szintje sem csökkenthető, csak növelhető. Más védett fajokhoz hasonlóan tiltott kellene hogy legyen minden olyan magatartás, mozgalmi tevékenység és cselekedet, amely a házasság és a család *természetes és alapvető* intézményét mint fokozottan védett értéket károsítja, szennyezi, rombolja, sérti, vagy akár csupán veszélyezteti. Az ilyen célzatú ideológiák, mozgalmak és tevékenységek a társadalmi reprodukció nézőpontjából fenntarthatatlanok, a hagyományos házasságot és családot értéknek tekintő egyesek szempontjából személyiség- és méltóságsértők, mert megalázók és lealacsonyítók. A társadalmat és benne a családot atomjaira bontó önző individualizmus eszméi és cselekményei tehát több szempontból is jogsértők és így megengedhetetlenek. Egyetlen emberi jog sem értelmezhető úgy, hogy az a tradicionális, természetes házasság és család rombolására, megsemmisítésére irányuljon, vagy pláne hogy arra vezessen.

Ha a problémát evolúciós szemlélettel és nagy időtávlatban szemléljük, az nem új keletű, gyökerei a prehisztorikus időkbe nyúlnak vissza.⁵ Ezekről az időkről alig tudunk valamit, a régészeti leletekből többféle következtetés is levonható, amelyek igaz vagy hamis voltát sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Ezért gondolataink és állításaink a jogban jól ismert *vélelmek*, azaz valószínűségek, amelyeket az ellenkező bizonyításáig valóságnak tekintünk. Vélelmeink megerősítéséhez nem ritkán a későbbi idők tapasztalati tudását vetítjük vissza a múltba, ami szintén hordoz kétségeket. A probléma súlya és folyamatos súlyosbodása mégis gondolkodásra kényszerít, kezeléséhez és megoldásához pedig minden gondolat hozzásegíthet, közelebb vihet. Az új gondolkodási, megközelítési módokat indokolja, hogy egy problémát nem lehet ugyanazzal a gondolkodásmóddal megoldani, ami magát a problémát előidézte, még ha az a maga idejében egzakt tényeken alapult is. A tudományban gyakran a tudós megérzéseinek, fantáziájának is nagy szerepe van. Látja, amit mindenki más is lát, de közben olyasmire gondol, amire rajta kívül senki más.

5 Yuval Noah Harari: *Sapiens. Az emberiség rövid története*. Budapest, Animus, 2020a. 17–30.

Az ember előember és őseber korában – tehát több mint kétmillió évig – *közöségi* lényként, hordaközösségben élt: nőközösségben és férfiközösségben, gyermekközösségben és vagyonközösségben. Természetes hajlama a *poligámia* volt, amelyhez képest a *monogámia* számított devianciának. A nők szexuális vonzereje (erőfölénye) és a gyermekek leszármazásának az anyákhoz kapcsolása *anyajogú* társadalmat (akkor még csak 150–200 fős hordaközösséget) és azon belül nőuralmat (*matriarchátust*) eredményezett. Az esetleges, ösztönös szexuális kapcsolatok mellett, később azok helyett azonban kialakultak tartósabb szimpátiakapcsolatok, majd erős kölcsönös vonzalmak és állandó párkapcsolatok is. Ezekben kiderülhetett, hogy a *közös* gyerekekhez képest a *saját* gyermekéről és gyermeke anyjáról másként, odaadóbban, akár saját tartása rovására is gondoskodik a férfi mint férj és apa. Ráadásul az apa – és így mindkét szülő – ismerete megelőzhetővé tette a *vérfertőzést*, azaz genetikailag károsodott utódok születését. A monogámia eszerint az ember természetes evolúciós fejlődésének eredményeként is kialakulhatott, már a magántulajdon megjelenése és a mezőgazdasági forradalom előtt. Az viszont kétségtelen tény, hogy a letelepedés, a növénytermesztés és állattenyésztés, a magántulajdon és a családi gazdálkodás megszilárdította és kizárólagossá tette a monogám házasság intézményét. A vadászó, gyűjtögető életmódról, azaz a természetben *létezés* egzisztenciális módjáról az ember a *birtoklás* egzisztenciális módjára tért át. A birtoklás lényege az *uralom*, a magántulajdon lényege a teljes és kizárólagos *hatalom*, mindkettő az ember által megmunkált tárgyak, dolgok felett. A birtok és a tulajdon jogosultja pedig a termelő munkát végző férfi lett. Így az uralom és a hatalom átsugárzott a tulajdonos férjtől és apától függő feleségre és gyermekekre (férji hatalom, atyai hatalom), majd más, tulajdon nélküli emberekre (rabszolgákra, hűbéresekre, bérmunkásokra) is. Az átalakulás (paradigma-váltás) legnagyobb vesztesei a nők lettek, a nőuralmat a férfiuralom (*patriarchátus*) váltotta fel. A férfiuralom jelenségén nem változtatott az ipari forradalom és a tőkés magántulajdon, sőt még a szocialista forradalom sem, amely csak uralomváltást hozott, de a tulajdonosi uralom jelenségét nem szüntette meg, sőt totális diktatúráként gyakorolta. Ugyanakkor az anyákról és a gyermekekről egyre nagyobb részben nem a férjek és apák, hanem a munkaadók és a szociális jogállam gondoskodnak. A család mint kétkeresős fogyasztói közösség nem igényli és nem is tűri sem a nőuralmat, sem a férfiuralmat. Eljött az ideje a férfiak és a nők valódi egyenjogúságának, erős vonzalmon alapuló szabad házasságkötésének, egymáshoz való kölcsönös hűségének és egymás önzetlen támogatásának, közös utódok vállalásával harmonikus család alapításának.

5. A család mint jogi érték

A házasság és a család természeti és társadalmi evolúciós fejlődését folyamatosan követte, leképezte és tükrözte a jog, amely maga is fejlődött, változott és változik ma is. Közel kétezer éven át a házasság vonatkozásában az egyházjog dominanciája érvényesült, amely a házasságot szentségnek minősítette és felbonthatatlannak tekintette. Ezzel valójában a mezőgazdasági forradalom hatásait (negatív hatásait is)

szentesítette. Ezen a téren paradigmaváltást a *szabadság, egyenlőség, testvériség* eszméit kitermelő polgárosodás, a *polgári házasság* intézményesítése jelentett, ami a házasságot két egyenjogú és mellérendelt szabad ember, egy *férfi* és egy *nő szerződésének* tekintette, amelyet nemcsak megkötni, de felbontani is lehet. A bontást eleinte a *vét-kességi elv* uralta, ami a bontópert a felek háborújává változtatta, amelynek minden érintett a vesztese volt. Ezt követte a *feldúltsági elv*, amely békésebb az előbbinél, amíg az egyik fél nem tiltakozik a válás ellen. A legegyszerűbb, leggyorsabb és legolcsóbb módja a bontásnak a *felek megegyezése*, a kötéskori *két igen* helyett most *két nem* a házasságra. Ha ilyen esetben lényegében a felek bontják fel a saját házasságukat, nincs szükség bíróságra sem, elegendő az anyakönyvvezető (több országban). Ha viszont a szent és felbonthatatlan házasság köteléke így fellazult, miért is kell azt egyáltalán megkötni? Hiszen csak egy papír! El is kezdett emelkedni a házasságkötés nélküli, *alternatív* együttélési, párkapcsolati formák, az élettársi viszonyok száma és aránya. Különös módon azonban az ezekben élők elkezdtek követelni maguknak a házastársak jogait, az azokkal együtt járó házastársi kötelezettségek nélkül. A jog – nyilvánvalóan politikai okokból, de családszociológiai és demográfiai tényekre is figyelemmel – folyamatosan engedett az egyre erősebb társadalmi elvárásnak, aminek végeredményeképpen a férfi-nő élettársi viszony, lényeges tartalmi elemeit tekintve, a házasság rangjára emelkedett. Ugyanígy teret nyert a *szociológiai család* fogalma is, amiben nagy szerepet játszott a házasságon kívül született gyermekek hátrányos megkülönböztetésének tilalma. A házasság és az arra épülő család tudatos és akaratlagos elutasítását, helyette egy lazább forma választását mint jogi tényként alig értékelték. Az élettársi viszony a házassággal és a családdal lényegében „egy homogén csoportba” került, holott a nem egyenlők egyenlőként kezelése is lehet diszkriminatív. A másik oldalról szemlélve ugyanis mindez a hagyományos házasság és család mint alapvető társadalmi és jogi értékek további fokozatos erózióját eredményezte. A jogi nagyvonalúság ráadásul sem a házasság és a család válságát, sem a társadalmi reprodukció hiányát nem oldotta meg, sőt – nem kívánt mellékhatásként – inkább tovább növelte azokat. A problémát fokozta, hogy újabb és újabb párkapcsolati és együttélési formák jelezték igényüket a házassági és családi jogállásra, különösen az azonos nemű párok esetében. És végül mindezekhez járul legújabban a globális népvándorlás beindulása, az illegális migránsok befogadásának kérdése, a felszínen mint a hiányzó munkaerő pótlása, mélyebben a fogyó népesség (a társadalmi reprodukció hiányának) pótlása, még mélyebben és hosszabb távon azonban mint egy *népességcsere*, sőt *civilizációcsere* problémája. Vajon mindez a házasság és a család *evolúciós* fejlődésének legújabb állomása, vagy egy olyan mély *krízis*, amelynek az orvoslása nem tűr további halasztást? A jogi szabályozás terén elérkeztünk az *eddig és ne tovább* piros vonalához, amelyet tilos átlépni. A házasság és a család jogi védelmét mostantól csak növelni és erősíteni lehet. A családvédelem egyúttal társadalomvédelem, kulturális identitásvédelem és civilizációvédelem is.

6. Az élet és a család természeti alapja

Mint a bevezetőben láttuk, a magyar Alkotmánybíróság szerint az *egészséges* (biológiai, természeti) *környezethez való jog* intézményes védelme lényege szerint *az élet természeti alapjainak védelmét* jelenti. Az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 16. cikk (3) bekezdése szerint: „A család a társadalom *természetes és alapvető* alkotó eleme és joga van a társadalom, valamint az állam védelméhez.” Ahogyan az élet természeti alapja az egészséges környezet, a társadalom természeti alapja az egészséges (harmonikus) család. Ha ezt a két emberi jogot, az egészséges környezethez való jogot és a családhoz való jogot, valamint ezek védelmét, a környezetvédelmet és a családvédelmet összekapcsoljuk, csaknem teljes tartalmi átfedésben vannak egymással, lényegi egyezést mutatnak. A *természetes család* része az élet természeti alapjának, a család intézményes védelme *az élet természeti alapjának* védelme is. Ahogyan az egyes ember mint *élő lény* része az *élő* (biológiai, természeti) *világnak*, ugyanúgy a család és a családok által alkotott társadalom emberi közössége is része annak. Ha az ember, a család vagy a társadalom *elszakad* az élet természeti alapjától, netán szembefordul vele és pusztítja, önmagát sodorja pusztulásba. Gyökerek nélkül nincs élet a földön. A Föld táplálja az embert, és elég gazdag ahhoz, hogy kielégítse minden ember elemi létfenntartási szükségletét, de nem elég gazdag ahhoz, hogy kielégítse minden ember mohóságát, gazdagodási és uralomvágyát. A létfenntartás és a fajfenntartás természetes szükségletek, ezzel szemben a gazdagság, a bőség és az élvezetek hajszolása társadalmi-gazdasági konstrukció, kulturális és racionális, tehát akarati kérdés. A mértékletesség (*temperantia*) erényének nagy kérdése. Elemi szükségletek kielégítése vagy mérsékelt jólét és szociális biztonság, illetőleg mértéktelen gazdagság és fenntarthatatlan pazarlás: melyiket választja az ember? A környezetnek, az élet természeti alapjának és a társadalom természetes és alapvető alkotóelemének, a családnak a kímélete és védelme vagy a szennyezése, károsítása, pusztítása és vele az élet pusztulása? Ezek is a *béke vagy háború, építés vagy rombolás, élet vagy halál* nagy kérdései. Alkalmas már az ember a felelős választásra? A *ráció*, az okosság, a tudás (*prudencia*) alapján ezek nem is lehetnének kérdések. Akkor miért választja mégis az ember a rosszat? Mert ilyen a természete – tartja a mondás. De hát milyen is az ember természete?

7. Az ember természete

Egy evolúcióbiológus és egy történész szerzőpáros (Kai Michel és Carel van Schaik) sikerkönyve szerint *az embernek három természete van*.

„Az *első természet* a velünk született érzéseinket, reakcióinkat és preferenciáinkat öleli fel. Ezek több százezer év alatt alakultak ki, és bizonyították hatékonyságukat [...] Olyan hajlamok tartoznak ehhez az első természethez, mint a szülők és gyermekeik közötti szeretet, az igazságérzet [...] a vérfertőzéssel és a gyermekgyilkossággal

szembeni iszony, a másokkal szembeni kötelességérzet az ajándék vagy segítség elfogadása után, a féltékenység, az undor, és nem utolsósorban a vallási tudatunk.”

A *második természetünk* a „kulturális természetünk”, ami sokféle lehet, és változhat is, idetartoznak az erkölcsök, a szokások és a vallások, az illendőség, az udvariasság és a jó modor stb. A *harmadik természetet* racionális természetnek nevezzük: a józan ész szabályai, bevett gyakorlatok, társadalmi intézmények.⁶ Ez a három természet olykor-olykor ellentmond egymásnak, de ugyanakkor kölcsönhatásban működik. Szerintem van még néhány természete az embernek, és sok függ attól, mikor melyik kerekedik felül.

Azt írja például Kopp Mária és Skrabski Árpád: „A szexualitás képes az embert a transzcendens világba emelni, de állattá is tenni.”⁷ *Állatiasság vagy emberiség*, melyik az ember igazi, vagy az erősebb, meghatározóbb természete? Ez a legősibb dilemma az emberré válás, az egyre emberségesebb emberré válás ma is tartó és soha véget nem érő folyamatában, ahol a legnagyobb veszély, amely az embert fenyegeti, az *el-/visszaállatiasodás*. Ki tudja biztosan, vajon a *biológiai nemek és a szexualitás forradalma* nem *ellenforradalom-e*? Az ember szexuális *felszabadítása* nem az *ösztönök és függőségek új fajtájú rabsága-e*? Voltak oly korok itt e földön, mikor az ember „míg balhitekben hitt s tajtékozott téveteg, / befonták életét vad kényszerképzetek” (Radnóti Miklós: *Töredék*, 1944). Félő, hogy vannak, és még lesznek is ily korok, ki tudja, mikor, és meddig tartanak, és hogyan akadályozhatjuk meg, ha megakadályozható egyáltalán?

Az ember az édenkertben (a természetben, azzal harmóniában) boldogan élhetett volna, de szakított a tudás fájáról, és áttért a termelő, gazdálkodó életmódra, hogy magáról és a családjáról a saját munkájával (arca veritékével) gondoskodjon. A *létezés* egzisztenciális módjáról áttért a *birtoklás* egzisztenciális módjára, és ezzel rászabadította az *uralom* jelenségét a világra, a természetre és a társadalomra egyaránt. Nem lett könnyebb az élete, viszont rengeteg versengést és lázadást, harcot és háborút gerjesztett maga körül, ami mérhetetlen pusztítással járt. Ez így mára fenntarthatatlanná vált, kérdés, van-e, és merre van a kiút? Létezés vagy birtoklás, melyik természete uralja az embert?

A vadászó-gyűjtögető ősközösségi társadalom legfőbb törvénye az volt, hogy „az élelmet meg kell osztani”. Az ősközösségi társadalom – nem önző célokkal, de nem is teljesen önzetlenül – egymást kölcsönösen támogató, *szolidáris* közösség volt. A neolitikus forradalom ezt alakította át egy öngondoskodó, önellátó, magántulajdoni alapokon magángazdálkodást folytató, a tulajdonos javaiból mindenkit *kirekesztő* közösséggé. *Közös vagy saját*, szolidáris vagy kirekesztő, illetve a kettő milyen arányú keveréke az optimális, melyik inkább az ember természete? Mái ez a legsúlyosabb kérdés politikában, közgazdaságban, jogban egyaránt. A társadalmi szolidaritás a keresztény Európában ma már intézményesítve, hatalmas újraelosztó rendszerekben működik (népoktatás, közegészségügyi ellátás, nyugdíjrendszer, a szociális biztonság

6 Kai Michel – Carel van Schaik: *Az ember három természete*. Budapest, Typotex, 2019. 28–29.

7 Kopp Mária – Skrabski Árpád: *A boldogságkeresés útjai és útvesztői*. Budapest, L'Harmattan, 2019. 158.

és az esélyegyenlőség intézményei). Ez oly vonzó a globális népvándorlók számára. A kiterjedt szolidaritás a keresztények nyelvén: *a felebaráti szeretet*, ami Európa legnagyobb civilizációs értéke.⁸

Az előbbi dilemma folytatása a materiális javakon túl, hogy *önzetlen*, viszonzás nélkül is adakozó, segítő, szeretettel szolgáló lény-e az ember (amilyenre a kereszténység törekszik formálni), vagy gátlástalanul *önző*, individualista, egymástól elidegenedő lény. *Altruista vagy egoista*, a pszichológia nyelvén *szociocentrikus* vagy *egocentrikus* az ember lelkiülete, természete?⁹ Az előbbi az együttműködés, az összefogás, a közös erőfeszítés, végeredményben a túlélés garanciája, utóbbi a rivalizálás, a konfliktusok, a harcok és háborúságok, a pusztulás okozója. *Homo homini lupus est* és *bellum omnium contra omnes*, vagy kölcsönös együttműködés és *áldozatos szeretet*? Eredendően jó vagy rossz az ember? Hinnünk kell, hogy jobbak vagyunk, mint eddig hittük, de főleg, hogy jobbak lehetünk, mint eddig voltunk.¹⁰

Már említettük a nő-, férfi-, gyermek- és vagyonközösségben élő ember eredeti *poligám* természetét, amely az evolúciós fejlődés eredményeként *monogám* természetű fejlődött. Később már a *bigámia* is bűncselekmény lett. Sok házasságban élő embernek van azonban egyidejűleg házasságon kívüli szexuális kapcsolata is, és sokan kötnék több házasságot is egymást követően. Mi ez, ha nem az ember kétféle természetének keveredése, részleges átfedése. Pedig a „tisztá” monogámiához olyan értékek társulnak, mint a *hűség*, *a bizalom*, *egymás kölcsönös támogatása*, a jogegyenlőség és a terhek megosztása (a fele-fele elve). Ezeket kár veszélyeztetni. A nyugati világban a hagyományos házasság válságát nem visszafejlesztéssel kell orvosolni.

Az emberi természetek közül a jó, a jobb választása *erőt és önuralmat*, erősséget és mértékletességet (*fortitudo* és *temperantia*), erényeket és hitet követel. Az ember figyelmét, akaratát, vágyait és cselekedeteit a jó irányába kell terelni, átterelni és transzformálni, és akkor csodákra lesz képes. Ebben kell hogy segítse a hit, az erkölcs, a jog, a mindezekben felhalmozott értékek rendszere, amelyek eddig elért szintje nem csökkenthető, csak növelhető. A *non-derogation principle* ebben az értelemben az értékőrzés, értékmentés, értékvédelem és értékgyarapítás legáltalánosabb és legértékesebb alapelve. Az ember természete csak az *emberség és emberiség* eddigi fő irányában fejleszthető tovább.

8. Az emberség értéke

Ahogy Arany János írta *Domokos napra*: „A legnagyobb cél itt e földi létben, / ember lenni mindég, minden körülményben.” Az *embernek lenni* előfeltételezi az emberré válást, majd pedig az embernek megmaradást a próbatételek során. A házaselet és a családi élet, különösen a gyermek vállalása és nevelése az emberré válás színtere

8 Zlinszky János: *Közéleti és jogászai etika*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 20.

9 Kovács József: *Bioetikai kérdések*. Budapest, Medicina, 2007. 80.

10 Rutger Bregman: *Emberiség. Mégis jobbak lennénk, mint hittük?* Budapest, HVG Könyvek, 2020. 331–334.

és emberségünk apróbb-nagyobb próbatételeinek sorozata. A házasság és a család válságán töprengve eljutottam addig a gondolatig, hogy az alapvető probléma nem ebben a két *természetes és társadalmi* intézményben, hanem a házasodni és családot alapítani (gyermeket vállalni) nem akaró emberben van. És akkor mi az alapvető probléma ezzel az emberrel? Ha a házasság és a család intézménye alapvető emberi (személyes) és társadalmi értékek, az egyéni és a társadalmi értékhierarchia csúcán állnak, az ember mégis elfordul ezektől (mert ezeknél kisebb értékek, sőt értéktelenségek elcsábítják, és az ember mindennek ellen tud állni, csak a csábító kísértésnek nem), akkor az ember válsága valójában *értékválság*. Nem az alapvető értékek válsága(!), hanem az emberi *értékválasztás válsága*. Tömegek választják a bőség, a vásárlás és fogyasztás, az utazás, a szórakozás, az élvezetek bármekkora áron való hajszolásának és habzsolásának széles útját, és csak kevesek az erények – az erősség, a bátorság, okosság és mértékletesség – és a mások iránti áldozatos szeretet és felelősség keskeny ösvényét. A testi örömök útja még mindig csábítóbb és könnyebb, mint a lélek és a szellem útja, mint az emberség útja. Sokan sodródnak a tömeggel az önző individualizmus útján, a felebaráti szeretet, az ősök tisztelete, az Isten és az ember (a másik ember és az önmaguk embersége) tisztelete helyett. Nem más ez, mint *elszakadás*, elszakadás a természeti és az isteni törvényektől, az erkölcsi jótól, és elszakadás az emberi, eddig jól bevált és bizonyított emberi törvényektől, az emberi civilizáció alapvető értékeitől.

Az elszakadás a legnehezebb periódusa az ember életének: az ember felnőtté válása, leválása a szüleitől, a saját útjának keresése és megtalálása, személyisége önmegvalósítása, a saját életének az élése. Az jó, ha ez az élet több (tartalmasabb, értékeesebb) és jobb (szabadabb, boldogabb) mint a szülei, elődei élete volt. De mi van akkor, ha ez az új út, saját értékrend mentén élt saját élet egy tévút, egy zsákutca, ha üres és értéktelen, ha tele van függőséggel és rabsággal, szorongással és boldogtalansággal? Van-e az elszakadó embernek ereje saját tévedésének a belátására, a megállásra és a visszafordulásra, van-e még füle az intő szó meghallására, tékozló fiúként a megtérésre, a visszafogadó szeretet elfogadására és meghálálására (akkor is, ha az atyai szeretet önzetlen, és nem vár hálát cserébe)? A házasság és a család *szeretetközösség*, az emberség és a szeretet elemi iskolája, amelyben az *apai szeretet* szigora és az *anyai szeretet* szelídsége jól kiegészítik és kiegyensúlyozzák egymást,¹¹ a *szülői* szeretetet a *gyermeki* szeretet és ragaszkodás viszonozza. A házasság és a család választása *értékválasztás*, a szeretet és a közösség választása, az egyéni önzés feladása. Vagy tovább sodorja az embert a saját büszkesége, még inkább a gyengesége a „tömegek tébolyának” útján,¹² a pusztulás mocsarába? Az elszakadás valójában csak az ősök hibáitól elszakadás, a hibák kijavítása kellene hogy legyen, ami nem más, mint az elszakadó generáció jobbulása. Ez az emberré válás evolúciós útja, az ember fejlődése, és ez a keresztény hit és az európai civilizáció fejlődési útja is. Az élő természet útja, hitünk szerint: az Isten útja, amelyek egy közös célhoz kell hogy vezessenek: az emberséges

11 Erich Fromm: *A szeretet művészete*. Budapest, Háttér, 1993. 57–63.

12 Douglas Murray: *A tömegek tébolya*. Pécs, Alexandra, 2020. 7–19.

emberré váláshoz, a görög filozófia szerint az *erényes emberré* váláshoz, a kereszténység szerint a *jó emberré* váláshoz, az emberi jogok lényege szerint az *emberiességhöz*, az ember *saját és mások méltóságának* (ember mivoltának, emberségének) feltétlen tiszteletéhez. Nincs más járható út, erről nem lehet, nem szabad letérni, ettől nem lehet elszakadni, ezen *tovább* kell haladni, másként hangsúlyozva *ezen kell és lehet* tovább haladni. Csak ezt lehet haladásnak nevezni.

9. A szeretet civilizációs értéke

Az áldozatos (krisztusi) szeretetnek, az önzetlen segítségnyújtásnak és egymás kölcsönös támogatásának, a szolidaritásnak is az elsődleges mikroközössége, iskolája és gyakorló terepe a *házasság és a család: szeresd házastársadat* (légy hű hozzá és támogasd), szeresd (gondozd és neveld) gyermekedet, szeresd (tiszteld) apádat és anyádat. A természet törvénye (rendje) szerint egy nő és egy férfi alkot egy emberpárt, ez az emberpár egyúttal házaspár és szülőpár is. Ők alkotnak gyermekeikkel együtt egy családot, szüleikkel (nagyszüleikkel) egy többgenerációs nagycsaládot. A család mint elsődleges és alapvető érték alkotja a *familizmus* lényegét. A nagycsaládok alkotnak nemzetséget, a nemzetségek alkotnak *nemzetet*. A nemzet ma már nem ki-rekesztő és hódító, nem uralkodó, hanem kulturális, közös történelmen és értékeken alapuló *szolidaritási közösség*, a felebaráti szeretet társadalmi közössége. Ez a *nacionalizmust felváltó kulturizmus* lényege. A közös történelmi gyökerű és hasonló értékrendű kulturális nemzetek (*kultúrnemzetek*) közössége alkot egy-egy civilizációs közösséget. Az *európai civilizációs közösség* (a keresztények szerint *a szeretet civilizációja*) a világ más nagy civilizációs közösségeivel együtt alkotja az *emberi civilizáció* globális közösségét, az egész emberiség *nagy családját*. Ez az egymásra épülés, közös építkezés csak közös nevezők, azonos alapvető értékek kölcsönös elismerése és tiszteletben tartása, tényleges érvényesítése mentén lehetséges. Az univerzális érvényű emberi jogi dokumentumokban és a nagy világvallások mindegyikében is ott vannak ezek a *közös nevezők*, csak ki kell olvasni, *ki kell értelmezni* belőlük, össze kell hangolni, *összeértelmezni* őket: az élet feltétlen tisztelete; önzés helyett együttműködés; háborúk helyett béke (háborúság helyett békesség); emberiség és segítségnyújtás; szabadság és felelősség. És ebben a sorban – amely még hosszan folytatható – ott van ma már *az élet természeti alapjainak védelme és a non-derogation alapvető elve is!* Ezeknek a közös értékeknek az elfogadása és érvényesítése globalizálódó világunk fenntarthatóságának és fennmaradásának a kulcsa és lényegi feltétele. Nem lesz könnyű, mivel eddig más értékek és fogalmak uralták a világot, az emberek gondolkodását és cselekedeteit: harc és győzelem; hódítás és uralom; érdek és haszon; gazdagság és irigység; önző egocentrizmus; mohóság és hedonizmus stb. stb. Ezt mind fel kell adni és el kell hagyni, nincs más választásunk. A jó értékeket meg kell védeni, növelni és erősíteni kell, a hamis értékeket le kell leplezni és mellőzni kell. Vagy a jó győz, vagy a rossz. Vagy életben maradunk, vagy kipusztulunk. Életben maradásunknak és emberségünk megőrzésének (e kettőnek így, együtt) elemi feltétele az emberi élet

természeti alapjainak megvédése, a klímakatasztrófa elhárítása. Ez kikényszeríti, hogy átalakítsuk eddigi értékszemléletünket, egész értékrendszerünket, hogy felértékeljük és újraértelmezzük alapvető értékeinket. Azokat az értékeinket, amelyek a *társadalmi élet* fennmaradásához és fenntarthatóságához, az emberi civilizáció és az *emberiesség* megőrzéséhez nélkülözhetetlenek, fokozott védelem alá kell helyezni. Ebben segíthet mind a természeti, mind a társadalmi környezet tekintetében a *non-derogation principle* korszakos követelménye.

10. Az élet értékkerete

Képtárban járva látjuk, hogy az értékes képek hozzájuk méltó, értékes keretben vannak. Néha az az érzésünk, hogy a keret értékesebb, mint a benne lévő kép. (Az „absztrakt képek” már nem festmények, hanem „kompozíciók” – és értéktelen keretben vannak, vagy egyáltalán nincs is keretük, de ez már túl távoli asszociáció!) Más hasonlattal élve: az államháztartásban éppúgy, mint a magánháztartásokban a kiadások legfőbb *korlátja a pénzügyi keret*. Fogyasztásfüggő világunkban ez *a mérték mint érték* is relativizálódik. Mind a jóléti jogállam, mind a magánháztartások tömege hajlamos a *túlköltekezésre*. Vagyis többet költenek a bevételüknél (jövedelmüknél), megtakarításuk, tartalékuk nincs, sőt! Mivel hitelből (is) költenek, adósságot halmoznak fel, azt hagyják örökségül utódaikra, azok jövőjét terhelve. És ez a probléma több generáción át halmozódik, pénzügyi, gazdasági, szociális és környezeti katasztrófával, összeomlással fenyegetve.

Ahogy a jó háziasszonyoknak, a jó pénzügyminisztereknek és kormányoknak a háztartásvezetés kereteit és korlátait ismerniük és tisztelniük kell, ugyanúgy minden embernek ismernie és tisztelnie kellene a jó *életvezetés* elemi szabályait, törvényeit és korlátait, alapvető értékeit, mindezt együtt: *az élet értékkeretét*. Mi az a gondolat, mi az a szó, akarat és cselekedet, amit személyes adottságai, készsége és képessége, képzettsége és tisztessége alapján, a „fogadó oldalra” is tekintettel megengedhet magának? Úgy, hogy ne törje át (szét) az értékek keretét, és ne is merítse ki teljesen a saját lehetőségeit, hagyjon esélyt későbbi, más lehetőségeknek is. Ahogy az ember nem lépheti át a saját árnyékát, úgy az élet értékkeretét se próbálja átlépni. Az értékek keretei és korlátai származhatnak hitből, erkölcsből, a józan eszből, a becsületből, az igazságosságból, a tisztességből, a jó szokásokból, a hagyományokból, a közös hiedelmekből, a tudományból, sőt a jó törvényekből, az értékhardozó jogból is. Az értékek együttesen alkotják az ember életét és a társadalmi együttélést is *rendező elvek rendszerét*, együttesen az *emberi civilizáció* eddig elért szintjét és színvonalát. Egyénenként *az emberség*, az egész emberiség vonatkozásában *az emberiesség* eddig kiküzdött, megszenvedett *minőségét*, amiből nem volna szabad semmit feladni, amihez képest nem volna szabad visszalépni, visszafejlődni, visszaesni. *Non-derogation principle!*

A jog és annak rendszere a maga egészében is csupán egy része a társadalmi rendezőelvek rendszerének, de a hozzá kapcsolható közhatalmi kényszer folytán külö-

nös és fontos szerepe van. A történelem tanúsága szerint a közhatalommal és a joggal súlyosan, olykor brutálisan is vissza lehet élni. Ezért nem mindegy, milyen értéktartalmú jogról és milyen értékek mentén gyakorolt közhatalomról beszélünk. Nem mindegy a közjog és a magánjog, a tiltó és parancsoló, vagy ajánló és megengedő jog aránya sem. Én a magánjogot azért szeretem jobban, mert tele van a feleknek eltérést engedő *diszpozitív* szabályokkal és tág, nyitott *keretnormákkal*, generálklauzulákkal. De a magánjogi szabadság, a *privát autonómia* sem korlátlan, azt is keretbe foglalják a jogon kívüli, a jog fölött álló alapvető *elvei, iránymutató eszméi, értékelő és értelmezési szempontjai*, mint az *ésszerűség, az igazságosság és a tisztesség* (a magánjogban: *a jóerkölcs*). Valójában ezek *uralják a jogot*, a *jog uralma* pedig védelmezi az embert más emberek uralmával, azaz az értékeket semmibe vevő önkényével, zsarnokságával szemben. És ez nem csupán a magánjog, hanem *a jog*, a közjog és az emberi jogok alapvető funkciója is.

Ha pedig azt a kérdést is feltesszük, hogy van-e kerete a legalapvetőbb értékeknek, a válasz igenlő, és ez is több elemből áll. Ilyenek a természeti törvények, amelyeket az ember nem írhat át, és nem helyezhet hatályon kívül. Ilyenek az isteni törvények is, az emberek hitének, a nagy világvallásoknak a letisztult, alapvetően erkölcsi értékei. És ilyenek a megtapasztalt, kipróbált tudományos igazságok is, az emberi elme nagy felfedezései. Utóbbi az előző kettőt is magában foglalja. Ahogyan Einsteintől szokás idézni: „A tudomány vallás nélkül sánta; a vallás tudomány nélkül pedig vak.” A természet felismert törvényeit, a hit és a tudomány értékeit is szokás együtt *kultúrának* vagy emberi civilizációnak nevezni. Szladits Károly *az emberiség kultúreszményeiről* beszélt. E legáltalánosabb *kereteket és korlátokat* is tilos rongálni, széttörni, kitérni belőle ésszerűtlen, kártékony és felelőtlen. A szabadságot és a biztonságot, az emberi boldogságot ezeken belül kell megtalálni és megélni. Azért is, hogy *elkerüljük az értékek zsarnokságát*, ami persze megint csak nem volna más, mint az értékeket értelmező és érvényesítő *emberek zsarnoksága*, az értékek visszájára, más emberek ellen fordítása. Az értékek kerete és tartalma az emberért van, nem az ember ellen. Az értékek korlátja védi az embert a szakadékba zuhanástól.

Minden ember egyik leghőbb vágya, hogy boldog legyen. A „boldogságkutatás” az embertudományok körében mégis csak éppen hogy elkezdődött. „A tudósok mindössze néhány éve kezdték el a boldogság történetét kutatni, és még mindig a kiinduló hipotéziseket alakítjuk ki, és a megfelelő kutatási módszereket keressük. [...] Úgy vélem, ez a legnagyobb fehér folt történelmünk megértésében. El kellene kezdeni kitölteni.”¹³ Kopp Mária és férje, Skrabski Árpád ezen fáradoztak.

„A valódi boldogság – az arisztotelészi meghatározás szerint – nem csak hangukat, nem is állapot, hanem állandó törekvés. Az embert az állatvilágtól a közös értékek, az erények különböztetik meg, és ezek tesznek boldoggá minket, mint a bölcsesség és tudás, a bátorság, a szeretet és az emberségesség, az igazságosság,

¹³ Harari (2020a): i. m. 352.

a mértékletesség, valamint a spiritualitás és a transzcendencia élmény. Az élet céljának és értelmének keresése valójában a boldogság lényegét jelenti. Amennyiben ezt tartjuk a legfontosabbnak, úgy ha mindenünket elveszítjük is (anyagi javakat, egészséget), akkor is élhetünk teljes, harmonikus, »egészséges« életet.¹⁴

Az értékek értéke, a boldogság értéke eszerint felbecsülhetetlen. A felbecsülhetetlen értékeket tilos a leginkább derogni!

Összefoglalva gondolataimat: mire tanít, és mire használható a *non-derogation principle*? Az emberi élet *természeti alapjainak* – az élő természet emberi élethez nélkülözhetetlen alkotóelemeinek – a védelme nem csökkenthető, ellenben növelhető, sőt növelendő. Ugyanígy: vannak az ember társadalmi életének is *természetes és alapvető* alkotóelemei, más szóval *alapvető értékei, rendezőelvei*, amelyeknek a védelme, védettségi szintje sem csökkenthető, ellenben növelhető, sőt növelendő. Tilos ezeket rombolni, erodálni, relativizálni, *derogni*. A természeti erőforrásokhoz hasonlóan ezek olyan *társadalmi erőforrások*, amelyek segítik az egyes embert az emberség, az emberré válás, az egyre jobb emberré válás útján, az emberiséget pedig az emberiség felé vezető úton. A „háború tilalmát”, mint a konfliktuskezelés útját és módját ezekre is ki kell terjeszteni; a háború helyett békés vitarendezésre van szükség! *Erőszakgesztusok helyett szeretetgesztusokra*, ahogyan Bibó István is ajánlotta,¹⁵ és ahogyan egy keresztény gyökerű civilizációhoz, Európához illik.

Irodalomjegyzék

- Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In Vida István (szerk.): *Válogatott tanulmányok*. III. Budapest, Magvető, 1986.
- Bregman, Rutger: *Emberiség. Mégis jobbakk lennénk, mint hittük?* Budapest, HVG Könyvek, 2020.
- Fromm, Erich: *A szeretet művészete*. Budapest, Háttér, 1993.
- Harari, Yuval Noah: *Sapiens. Az emberiség rövid története*. Budapest, Animus, 2020a.
- Harari, Yuval Noah: *Homo Deus. A holnap rövid története*. Budapest, Animus, 2020b.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád: *A boldogságkeresés útjai és útvesztői*. Budapest, L'Harmattan, 2019.
- Kovács József: *Bioetikai kérdések*. Budapest, Medicina, 2007.
- Lenkovics Barnabás: A környezetszennyező magatartások polgári jogi szankciói. In Asztalos László – Gönczöl Katalin (szerk.): *Felelősség és szankció a jogban*. Budapest, KJK, 1980. 317–339.
- Lorenz, Konrad: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Sopron, IKVA, 1988.
- Michel, Kai – Carel van Schaik: *Az ember három természete*. Budapest, Typotex, 2019.
- Murray, Douglas: *A tömegek tébolya*. Pécs, Alexandra, 2020.
- Zlinszky János: *Közéleti és jogászai etika*. Budapest, Szent István Társulat, 2007.

14 Kopp–Skrabski (2019): i. m. 12.

15 Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In Vida István (szerk.): *Válogatott tanulmányok*. III. Budapest, Magvető, 1986. 44–45.